

# **КУЛЬТУРНЕ ТА ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ XVII – ПОЧАТКУ XX ст.**

---

УДК 328:373 (477) «18»

**І.В. Цебрій**

*Полтавський державний педагогічний університет  
ім. В.Г. Короленка*

## **УКРАЇНСЬКЕ БАРОКО В КОНТЕКСТІ СЛОВ'ЯНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ**

**Проаналізовано головні чинники слов'янського національного Відродження та його вплив на формування неповторних рис українського бароко.**

Проблема українського бароко в контексті слов'янського національного Відродження не була предметом поглибленого історичного дослідження. Державотворчі тенденції і державотворчі процеси, які відбувалися в слов'янських країнах у другій половині XVII – першій половині XIX ст., позначилися на всіх сферах духовного життя. Найяскравіше соціальні протиріччя окресленого часу знайшли своє вираження в мистецтві бароко, що було домінуючим серед інших мистецьких стилів слов'янського Відродження і Просвітництва. Наддніпрянська Україна, що знаходилася під впливом західних і східних культурних тенденцій, характерних для того часу, всотувала в себе досягнення найближчих слов'янських народів. Це привело до народження на українському ґрунті особливого національного стилю бароко, що став відображенням менталітету народу і краші здобутки якого ввійшли до світової мистецької скарбниці.

Національне Відродження балканських слов'ян та його безпосередній зв'язок з розвитком стилю бароко знайшли своє втілення в історичному збірнику документів [1]. Тут аналізуються політичні передумови піднесення національної ідеї на Балканах.

Слов'янському Просвітництву, що знайшло для себе ґрунт у

Центральній Європі, але якісно відрізнялося від аналогічних процесів, характерних для великих імперій, формуванню тут національних культур і пробудженню національної свідомості присвячено дві колективні наукові праці [4; 5]. Ця проблема висвітлюється також і в історіографічних дослідженнях 80-х рр. XX ст. [2].

Моральному імперативу особистості в духовній культурі українського Просвітництва і бароко присвячена стаття О.А. Шумиліної [6], яка відображає неповторні риси національного барочного мистецтва. Складну і неповторну українську культуру рубежу XVIII–XIX ст. та її зв'язок із світовою цивілізацією проаналізовано у праці В.І. Наулко [3].

Однак проблема органічного зв'язку українського бароко із слов'янським національним Відродженням XVIII–XIX ст. у наведених вище працях розглядається лише фрагментарно. Тому автор статті ставить за мету показати взаємовпливи західної, південної та східної слов'янських культур і їх трансформацію у світогляді українця.

Під «слов'янським національним Відродженням» ми маємо на увазі кількісно-якісні зрушення в еволюції національної свідомості південних і західних слов'ян, що відбувалися впродовж XVIII – першої половини XIX ст.

У західнослов'янських етносів – поляків, чехів, словаків – цей процес мав свої особливості. Чеський народ від часів погрому патріотів під Білою горою 1620 р. перебував у стані національного занепаду, аристократичні кола онімечилися, а міста давно вже знаходилися під впливом німецьких магістратів. В економічному розвитку чеські землі майже не відставали від найпровідніших центрів Центральної і Західної Європи, особливо в промисловості. Поступово стиралася національна межа між чехами й німцями, бо вищі слов'янські кола не відчували на собі утиску з боку німців.

Але провідні уми чеської культури 1784 р. започаткували наукове товариство в Празі, що зайнялося дослідженням рідної історії та писемності. 1818 р. було засновано чеський національний музей, а 1831 – Чеську Матицю, що почала видавати й поширювати національну наукову та популярну літературу. Тому тут, саме в 40-х рр. XIX ст., знаходить підґрунтя для розвитку ідея національної незалежності шляхом утворення чеського сейму, рівності всіх громадян перед законом, розкріпачення селян, здійснення шкільної реформи та введення чеської мови на державному рівні.

У Словаччині, що в той час залишалася просто аграрним придатком Угорщини, ці процеси значно уповільнилися. Відносна малочисленність

й економічна слабкість словацької буржуазії, а також хиткість національної інтелігенції, що формувалася в умовах національних протиріч, визначили це відставання. Однак у Словаччині, на зразок Чехії, теж було створено власний культурно-просвітницький центр — «Словацьку матицю» і відкрито чотири національних гімназії. Коли ж угорська влада насильницькими методами розпустила видавництво й закрила навчальні заклади, в словацьких землях унаслідок цих подій починаються заворушення під гаслом «автономії Словаччини» та негайної шкільної реформи [4, с. 81–82].

Відчуття національної гідності й питомої ваги польської нації в європейській культурі ніколи не полишало поляків, які єдині з слов'янських народів упродовж усього Середньовіччя зберегли суверенну державу. Тут всі пам'ятали добу величі Речі Посполитої, особливо шляхта, саме з вини якої Польща так і не стала абсолютною монархією, а постать короля все більше й більше перетворювалася на маріонетку в руках родовитих магнатів. Поділи Польщі болісно відбилися на свідомості шляхтичів та інтелігенції, про що свідчать повстання кінця XVIII і впродовж усього XIX ст. Невипадковим було й виникнення Великого герцогства Варшавського, з яким свого часу були пов'язані надії польських військових легіонів, котрі експлуатувалися Наполеоном.

Польські письменники кінця XVIII — першої половини XIX ст. ідеалізували минулі часи, де показували батьківщину могутньою, з високим рівнем усвідомлення власної національної гідності кожного громадянина — від селянина до короля. Вони свідомо й підсвідомо сподівалися, що їм вдасться відродити в нації розуміння того, ким вони були й ким стали. Польща, поділена між Росією, Австрією та Німеччиною, поривалася до об'єднання земель, до утраченої суверенної державності [5, с.71].

Південні слов'яни в складі Австро-Угорщини були роздробленими між цілим рядом провінцій. Найзначнішою з південнослов'янських земель була на той час Хорватія. Вона мала певну автономію в управлінні, судочинстві, церковних справах і просвітницькій діяльності. Здавна Хорватія мала свій собор — представницькі збори. Та централізована угорська влада тримала в своїх руках економіку, фінанси й неодноразово порушувала внутрішню автономію Хорватії. Із слов'янських земель тільки в Крайні (центр Любляна) місцеві органи не знали утиску. Яскравим проявом національного пробудження хорватів стала їхня реакція на революційні події 1848 р. в Угорщині та військове протистояння мадяризації хорватського суспільства.

На самому початку століття починаються визвольні рухи в Сербії, що також свідчить про піднесення національної свідомості. Спостерігаються еволюційні зміни в пошуках шляхів боротьби за незалежність країни (від загонів гайдуків до політики «змови» Мілоша Обреновича). Першим серйозним завоюванням сербського народу була Конституція 1838 р., яка вже стала першою передумовою незалежності, здобутої у 1878 р., коли Сербія вийшла зі складу Османської імперії [1, с. 213].

Становище православної Болгарії в складі Блискучої Порти було набагато тяжчим упродовж турецького рабства, ніж Сербії. Про це вже свідчить сама назва болгар, яку дали їм турки — «райя» (стадо). Тут безчинства турків не знали меж. Національна свідомість болгар поступово прокидається в 30-і рр. XIX ст., а визвольна боротьба має ряд етапів і якісних еволюційних змін: рух гайдуків, утворення централізованої організації лісових народних чет, створення БРЦК — Болгарського революційного Центрального Комітету.

Виняток складала слов'янська гірська країна Чорногорія (Мон-тенегро). Тут на межі XVIII—XIX ст. тільки розпочинається етап розкладу родового ладу. Чорногорці, як і будь-який інший гірський народ, були войовничими й надзвичайно свободолюбивими. Великого значення в історичному розвитку Чорногорії мала фінансова підтримка Росії, що планувала створити тут плацдарм для здійснення власних протекторативних планів «панславізму» на Балканах. Подальшому суспільно-політичному розвитку Чорногорії сприяла вдала внутрішня й зовнішня політика князів, які поєднували світську, духовну та військову владу — Петра I й Данила Негошів. За часів правління останнього набув чинності загальнодержавний Законник, де були викладені основи феодального права. Визначну роль в пробудженні національної свідомості чорногорців та їхньому фактичному об'єднанні в єдину державу відіграла православна церква.

Найпізніше ці процеси починаються в слов'янського населення Боснії й Герцеговини. Прояви національного пробудження вперше спостерігаються в подіях 1875—1878 рр. (Балканські повстання), які відбулися під гаслами «Народний уряд — Боснії!». Повстання було настільки задалегідь продуманим, що турецька влада не змогла його вчасно придушити. Та коли Боснія й Герцеговина перейшли до сфери впливу Австро-Угорщини (протекторат), проблема невирішеності національного питання постала ще гостріше. Недаремно тут стало популярним прислів'я: «Краще турок із шаблею, ніж німець з пером!» [4, с. 215].

Спроба південних слов'ян об'єднатися в єдину державу простежуєть-

ся від кінця першої половини XIX ст., коли 1848 р. було створено проект Югославської федерації, за яким провідне місце в новому слов'янському державному утворенні мали відігравати серби й хорвати. Але утиск прав рівноцінного партнерства такої великої країни, як Болгарія, від самого початку унеможлилював реальне втілення даного плану.

Отже, виходячи з вищезазначеного, можемо визначити основні риси слов'янського національного Відродження:

1) усвідомлення героїчного минулого, слави предків кожним із слов'янських народів;

2) усвідомлення індивідуального самобутнього походження кожної нації та її історичної місії;

3) розуміння величчя своєї країни в минулому та в зв'язку з цим біль і сором за її сьогодинішній стан;

4) дослідження культурних традицій і рідної мови;

5) піднесення національної гідності шляхом просвітництва різних прошарків населення;

6) поширення романтичного мистецького стилю в країнах Центральної та Південно-Східної Європи;

7) поширення ліберальних тенденцій, що допускали існування легалізованих політичних угруповань, які протистояли уряду.

Вплив ідей західноєвропейського Просвітництва, наслідків подій «Весни народів» і європейських революцій 1848–1849 рр. привели до:

– визначення своєрідних державотворчих тенденцій у слов'янських осередках, які знаходилися в складі Російської, Австро-Угорської та Османської імперій;

– перших спроб відродження національних традицій минулого та створення на їхньому ґрунті сучасної культури;

– створення нових просвітницьких організацій, пропагандистська діяльність яких сприяла піднесенню національної гідності слов'ян;

– суттєвих змін в соціальній структурі великих імперій, до складу яких входили слов'янські народи, також приводили до реконструктивних процесів;

– нових ідеологічних напрямків та форми політичних змагань уможлилювали виникнення якісно нових політичних угруповань, що вже були здатними об'єднувати широкі верстви населення;

– піднесення поривання південнослов'янських народів до створення єдиної могутньої держави на Балканах.

Однак, тенденції, що простежувалися в окреслений період, не завжди реалізувалися в процеси, які визначали шляхи слов'янських

країн до суверенності. Тому державотворчі процеси тут можна умовно поділити на кілька етапів:

- етап усвідомлення індивідом своєї приналежності до певного народу, нації;
- етап усвідомлення даної приналежності широкими верствами населення через просвітницьку діяльність індивідів;
- етап стихійної боротьби з поневолювачами народу, нації;
- етап усвідомлення можливостей боротьби за допомогою конкретних цілей і програм;
- етап розробки стратегії і тактики політичної боротьби на засадах конкретних програм.

Це були довготривалі процеси, які розпочалися в XVIII ст. й тривали практично впродовж всього XIX ст. Національна свідомість слов'ян, що руйнувалася впродовж століть, відроджувалась у пошуках і муках. Тому, коли ми розкриваємо поняття слов'янського національного Відродження, необхідно пам'ятати, що воно багатогранне і включає кілька аспектів його розуміння: це був період розповсюдження знань та освіти, створення культурно-просвітницьких центрів у країнах, що прагнули до національної незалежності, формування національно-визвольної ідеології.

Слов'янське національне Відродження тісно пов'язано з розповсюдженням таких двох ідейно-художніх напрямків, як бароко та класицизм. Мабуть, особливість слов'янського менталітету й полягала в тому, що йому завжди були притаманні барочні форми свідомості. Про це свідчить діяльність організаторів Чеської Матиці та ті завдання, які перед собою ставили «Будителі». Чеське бароко найяскравіше втілювалося в творчості поета Ярослава Ганки, де складне філософське сприйняття дійсності відобразило духовне життя чеської інтелігенції, її ідеали. Виготовлення відомого Королівського рукопису IX ст. (який у дійсності виявився підделкою) Я. Ганкою, також сприяло піднесенню національної гордості Чехів і цей вчинок не можна оцінювати однозначно [5, с. 93–94].

Внутрішня сутність польського бароко цього періоду полягала в трагічній відмові від усіх цінностей, що були стверджені національним Ренесансом і спробою повернутися до цінностей доби Середньовіччя. Але повернутися повноцінно до ідей християнсько-католицької Готики виявилось неможливим, тому своєрідний «розрив» форм і співіснування взаємовиключних начал у творах польських майстрів (В. Вольський, М. Каменський) є природним. Польське бароко у виборі засобів художньої виразності весь час зверталося до художньої спадщини готики та еллінізму.

Аналізуючи сутність західнослов'янського бароко, слід виділити його найхарактерніші риси: ірраціональність, складне сприйняття дійсності, поривання до синкретизму в мистецтві, його тяжіння до основ готики та еллінізму, поєднання світського й духовного начал, ідеалізація часів розквіту феодалізму, національний характер літератури та мистецтва.

Барочне мислення було притаманне й такому південнослов'янському суспільно-політичному руху на культурних засадах, як ілліризм. Твори провідних діячів Іллірійської Матиці (Л. Гай, І. Кукулевич-Санксінський) за формою і змістом перекликаються із творами «Будителів». Але масштабність мислення представників ілліризму, що найповніше втілилася в ідеї створення «Великої Іллірії» — держави, яка б включила в себе всі народи, які колись проживали на території стародавньої Іллірії, значно перекривала суто національні поривання чехів і швидше наближалася до особливих барочних форм східного та південно-східного слов'янства [4, с. 308].

Для українського бароко, що, розвиваючись на власних засадах, всотувало в себе риси мистецтва південних і західних слов'ян, характерне особливе світосприйняття та відношення людини до власної місії в цьому світі. Впливи російської, західнослов'янської та південнослов'янської культур створили тут особливий синкретичний варіант цього стилю, неповторність якого виявилася у таких якостях:

- розмаїтті стилістичних витоків, переплетінні язичництва й християнства;
- високій духовності всіх видів мистецтва;
- синтезі різних видів мистецтв, які поєднала церква і віра;
- надзвичайно різнобічній освіченості видатних діячів культури та педагогів;
- високій культурі партесного духовного співу.

У філософії діячів українського бароко (Ф. Прокопович, М. Дилецький, Я. Козельський, В. Капніст) розповсюджується думка про розумне самообмеження. Ідеал бароко південно-східної України — це аскетичний філософ, тобто людина, якій близькі й поняття любові до всього земного, але чию душу переповнює в той же час поривання до небесного, вічного, невмирущого. Духовна культура бароко відображає найважливіші компоненти українського менталітету, суто національного світосприйняття:

- уявлення про світ і світобудову, які вже змінилися на початку XVIII ст. у зв'язку з відкриттями в різних галузях природознавства;
- уявлення про християнську мораль, що як і раніше виступає в

якості ідеалу, ядра етизованої духовної культури, тлумачення святості найвищим духовним зразком поведінки, особливою життєвою позицією, де життя сприймається відповідно до цінностей ідеального світу [6, с. 477].

Для українського бароко характерний просторовий розмах, який тяжіє до безкінечності, постійний динамізм у розвитку, вражаюча контрастність. Найвищого злету українське бароко сягнуло у творчості Г. С. Сковороди, але й через півстоліття по його смерті продовжувало давати паростки неповторної самобутньої культури [3, 362].

Таким чином, українське бароко, гармонійно вплітаючись у контекст слов'янського національного Відродження, має і свої особливі риси та займає унікальне місце в світовій барочній культурі. Основні тенденції й процеси державотворення, що існували в слов'янських народів другої половини XVIII ст. — першої половини XIX ст., спостерегаються й у Наддніпрянській Україні. Але безпосередня близькість Росії, з одного боку, й західного слов'янського світу, з іншого, надали цим процесам особливого змісту. Оскільки філософія й мистецтво завжди віддзеркалюють зміст життя соціуму, то й ідейно-художній напрямок бароко склався в зовнішнє явище глибинної ментальної сутності південно-східної слов'янської культури.

Дана проблема не вичерпується існуючими на сьогоднішній день дослідженнями і заслуговує на подальше вивчення.

### **Бібліографічні посилання**

1. Балканские народы и европейские правительства в XVIII — начале XX века (документы и исследования). — М., 1982.
2. Историография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы (Сб. ст.). — М., 1986.
3. *Науко В.І.* Культура і побут населення України. — К., 2001.
4. Освободительное движение народов Австрийской империи. — М., 1981.
5. Формирование национальных культур в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. — М.; 1977.
6. *Шумилина О.А.* Моральный императив личности в духовной культуре украинского Просвещения и барокко // Социально-гуманитарные проблемы менеджмента. Серия: Государственное управление. — Донецк, 2003. — С. 476—480.

*Надійшла до редколегії 08.10.2007 р.*